

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΤΟΜΟΣ ΙΖ • ΑΡ. ΦΥΛΛΟΥ 132 • ΙΟΥΛΙΟΣ - ΑΥΓΟΥΣΤΟΣ 1994 • ΑΒ - ΕΛΟΥΛ 5754

Ο ΔΡΟΜΟΣ ΤΟΥ ΠΝΕΥΜΑΤΟΣ

ΟΙ ΠΕΡΙΣΣΟΤΕΡΟΙ από τους διαπρεπείς Ιεράρχες της Ελληνικής Ορθοδόξου Εκκλησίας - και κυρίως εκείνοι οι οποίοι υπήρξαν συγχρόνως και ακαδημαϊκοί διδάσκαλοι - τόσο στον 20ό όσο και σε προγενέστερους αιώνες, έχουν συγγράψει βαρυσήμαντες επιστημονικές πραγματείες για να προσδιορίσουν τις αδιαμφισβήτητες σχέσεις μεταξύ εβραϊκής και χριστιανικής θρησκείας. Σχέσεις οι οποίες βρίσκονται στο βάθος των δύο αυτών μονοθεϊστικών θρησκειών, οι οποίες έχουν ως σκοπό τη σωτηρία του ανθρώπου στο όνομα και στον κόσμο του ενός Θεού.

Σ' ΟΛΟΥΣ βέβαια τους αιώνες, όπως και στη σημερινή εποχή, παράλληλα υπήρξαν άτομα κι ομάδες οι οποίες όχι μόνο δεν ανεγνώρισαν τις κοινές βάσεις των δύο θρησκειών αλλά και διαστρέβλωσαν τη διδασκαλία και τις αρχές τους προκειμένου να κατευθύνουν αθώους οπαδούς κι αφελείς πιστούς στον κόσμο του μίσους και να οδηγήσουν στο διωγμό κυρίως των αντίστοιχων πιστών της ιουδαϊκής θρησκείας. Τα αρνητικά αυτά κληρύσματα δεν στηρίχτηκαν ποτέ - όπως και δεν στηρίζονται ούτε στην προηγμένη σύγχρονη εποχή - σε επιστημονικές θεολογικές θέσεις αλλά μόνο στην αυθαιρεσία του προσωπικού δογματισμού και της κατά το δοκούν (και κάποτε σύμφωνα με ορισμένα συμφέροντα) ερμηνείας. Γι' αυτό σήμερα ισχύουν κι επηρεάζουν και ίσως κατευθύνουν τους πράγματι «πτωχούς τω πνεύματι».

ΜΕ ΠΡΟΣΟΧΗ αλλά και σεβασμό παραδίδουμε σήμερα στους αναγνώστες μας τη μελέτη του πολίου Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος αοιδίμου Χρυσοστόμου Παπαδόπουλου, Καθηγητού του Πανεπιστημίου Αθηνών, με τίτλο «Οι Ελληνισταί Ιουδαίοι της Αλεξανδρείας». Η μελέτη αυτή - η οποία έχει δημοσιευθεί στις αρχές του 20ού αιώνα (το 1911) - με την πολύτιμη επιστημονική τεκμηρίωση που περιλαμβάνει, και προερχόμενη από ένα λαμπρό πνεύμα της Ελληνικής Ορθοδόξου Εκκλησίας είναι και πάλι επίκαιρη σήμερα οπότε γίνεται προσπάθεια αναβιώσεως των ελληνικών σπουδών στην Αίγυπτο και το Ισραήλ.

ΕΙΚΟΝΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ: Ελαιογραφία του 16ου αιώνα. Από την έκθεση στην Εθνική Πινακοθήκη με θέμα την Παλαιά Διαθήκη.

Οι Ελληνισταί
 Ιουδαίοι της
 Αλεξανδρείας κατά
 την εποχήν των
 Πτολεμαίων και της
 ρωμαϊκής κυριαρχίας
 εν Αιγύπτω μέγαν
 ακμάσαντες,
 παρήγαγον
 σπουδαιότατην
 πνευματικήν κίνησιν,
 αποτελούσαν μέρος
 του Αλεξανδρινού
 πολιτισμού, έχουσαν
 μέγαν σημασίαν διά
 την διάδοσιν και την
 ανάπτυξιν καθόλου
 του Χριστιανισμού.
 Προτιθέμενοι να
 εξετάσωμεν ενταύθα
 την πνευματική
 ταύτην κίνησιν καθ'
 εαυτήν θα
 παράσχωμεν εν
 γενικαίς γραμμαίς
 ακριβή εικόνα αυτής
 μόνον εντός των
 ορίων της Ιστορίας
 του Αλεξανδρινού
 Ελληνικού
 πολιτισμού και δη της
 πνευματικής και
 κοινωνικής ζωής της
 πόλεως Αλεξανδρείας
 επί των Πτολεμαίων
 και των Ρωμαίων.

Αργυρό τετράδραχμο Πτολεμαίου ΣΤ' του Φιλομήτορος

Οι Ελληνισταί Ιουδαίοι της Αλεξανδρείας

Του αοιδίμου **ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ**

Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος
 Καθηγητού Πανεπιστημίου - Ακαδημαϊκού

ΜΕΤΑ ΤΗΝ ΜΕΓΑΛΗ εκείνη και πολυθρόνητον έξοδον των Ιουδαίων εκ γης Αιγύπτου διά του **Μωσέως**, ήτις απετέλεσε την θαυμασιωτέραν και ενδοξοτέραν εποποιάν του ιουδαϊκού λαού, ανεφάνησαν πάλιν σποραδικοί τινες συνοικισμοί των Ιουδαίων εν Αιγύπτω. Διότι εκ των πατέρων μανθάνομεν ότι κατά τον ΣΤ' αιώνα π.Χ., ήτοι τρεις αιώνας προ του **Μ. Αλεξάνδρου**, υπήρχον Ιουδαίοι εν Αιγύπτω. Αναμφιβόλως δε πολυπληθέστατος αποικισμός των Ιουδαίων εγένετο εις Αίγυπτον εκ Παλαιστίνης, ευθύς μετά την ίδρυσιν της Αλεξανδρείας

και πιθανώς υπ' αυτού του **Μ. Αλεξάνδρου**. Ιουδαίοι και άλλοι συγγράφεις διέσωσαν ειδήσεις κατά τας οποίας φέρεται ο Αλέξανδρος μεταβαίνων εις Ιερουσαλήμ, κατά την διά της Συρίας και Παλαιστίνης διέλευσιν, επιδαφιλεύων εις τους Ιουδαίους θρησκευτικήν ελευθερίαν και άλλας προνομίας, συναποκομίζων μεθ' εαυτού εις Αίγυπτον χιλιάδας Σαμαρειτών και Ιουδαίων, συνοικίζων τους μεν εν Θηβαΐδι, τους δε εν Αλεξανδρεία, μετά των αυτών προς τους Έλληνας και Αιγυπτίους κατοίκους αστικών δικαιωμάτων. Αι ειδήσεις αύται, μη δυνάμεναι να διαπιστωθώσιν ιστορικάς, διότι ανεφάνησαν εις

Οι Ελληνισταί Ιουδαίοι της Αλεξανδρείας

εποχήν, καθ' ἣν οι Ιουδαίοι, εἶχον ἀνάγκη νὰ υποστηρίξωσι τὰ διαμφορητὸν-μενα προνόμια τῶν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, συμβιβάζονται οὐχ' ἥττον πρὸς τὸ σύστημα τοῦ Μ. Ἀλεξάνδρου καὶ τὴν καθωρισμένην πολιτικὴν τοῦ ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ὑποτασσομένους λαοὺς. Ἐκ τῆς ἀφομοιωτικῆς δ' ἐνεργείας τοῦ δὲν ἠδύναντο νὰ ἐξαιρεθῶσιν οἱ Ιουδαῖοι, καίτοι οὗτοι, ἕνεκα τοῦ μονοθεϊστικοῦ τῶν θρησκείμα-τος διετέλουν ἀπεξενωμένοι ἀπὸ τῶν λοι-πῶν λαῶν καὶ δὲν ἐφαίνοντο ἐπιδεκτικοὶ ἀφομοιώσεως. Θάπτον ἢ βράδιον ἡ ἐξελ-λήνισις τοῦ ἀνατολικοῦ κόσμου ἐμέλλε νὰ ἐπεκταθῇ καὶ ἐπὶ τοῦ ἀρχαίου ιουδαϊκοῦ λαοῦ καὶ ἐπεξετάθη τῷ ὄντι εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε νὰ καταστήσῃ αὐτὸν σπου-δαιότατον παράγοντα ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ Ἑλληνισμοῦ. Διότι οἱ Ιου-δαῖοι δὲν ἐξελληνίσθησαν ἀπλῶς, ἀλλὰ προσέθηκαν καὶ ἰδιαίτερα στοιχεῖα εἰς τὴν ἐλληνιστικὴν κίνησιν, ὑπῆρξαν φορεῖς νέων ἰδεῶν εἰς τὸν ἐλληνικόν καὶ εἰς τὸν ἐξελληνισθέντα κόσμον, προὐκάλεσαν τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ πρὸς τὰς ἐλπίδας καὶ τὰ ὄνειρά των, πρὸς τοὺς ἀποκρύφους θησαυροὺς τῆς θρησκείας των.

Παρουσιάσθησαν δὲ λόγοι ἱστορικοί, μεγάλης σπουδαιότητος, οἱ ὅποιοι ἐξη-σφάλισαν τὴν πρὸς τοὺς Ιουδαίους ἀνεπι-φύλακτον εὐνοίαν καὶ προστασίαν τῶν Πτολεμαίων. Ἡ Παλαιστίνη, χώρα περι-μάχητος διὰ τοὺς Πτολεμαίους καὶ τοὺς Σελευκίδας τῆς Συρίας, ὡς κοιτίς τοῦ Ιουδαϊσμοῦ, ἵνα συγκρατηθῇ προσηρητη-μένη εἰς τὴν Αἴγυπτον ἐπρεπε νὰ ἔχη μετ' αὐτῆς στενοὺς καὶ ἀδιαρρήκτους δεσμούς. Καὶ οἱ μὲν Σελευκίδαι ἐνόμισαν ὅτι ἐπρεπε διὰ σιδηρὰς πυγμῆς νὰ συντρί-ψωσι τὸν Ιουδαϊσμόν, νὰ ἐπιβάλωσιν ἐπ' αὐτοῦ, διὰ τῆς ἀνυποχωρήτου βίας, τὴν ἀφομοίωσιν πρὸς τὰ λοιπὰς ἐλληνικὰς χώρας, καταργούντες τὴν Ιουδαϊκὴν θρη-σκείαν καὶ ἀντικαθιστάντες τὸν **Ιεχωβά** διὰ τοῦ **Διὸς**, στρατοκρατοῦντες ταυτο-χρόνως τὴν Παλαιστίνην, πρὸς ἀπόκρου-σιν τῶν ἀδιαλείπτων ἐπελάσεων τῶν Πτολεμαίων. Οὗτοι δὲ ἀπεναντίας σκορ-πίζοντες μυριάδας Ιουδαίων εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ τὴν Κυρηναϊκὴν, ἀσφαλε-στέραν πάντοτε εἶχον τὴν Παλαιστίνην μετερχόμενοι τὴν πολιτικὴν τῆς ἡρέμου καὶ λανθανούσης ἀφομοιώσεως.

Τὸ παράδειγμα τοιαύτης πολιτικῆς ἔδωκεν ὁ ἰδρυτὴς τῆς δυναστείας τῶν

Λαγιδῶν ὁ **Πτολεμαῖος α' Σωτήρ** (305-283), ὅστις κατὰ τὴν μεγάλῃν τοῦ ἐκστρα-τεῖαν εἰς Συρίαν τῷ 320-319 π.Χ. φαίνε-ται ὅτι ἐπολιόρκησε τὴν **Ιερουσαλήμ**. Λέγομεν φαίνεται, διότι τὰ κατὰ τὴν πολιορκίαν ταύτην μένουσιν ἀβέβαια ἐκ τῶν πενιχρῶν καὶ ἀνακριβῶν εἰδήσεων. Εἶναι δὲ μόνον βέβαιον καὶ ἀναντίρρητον τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Πτολεμαῖος συναπεκόμι-σεν ἐξ Ιερουσαλήμ χιλιάδας Ιουδαίων καὶ κατώκισεν ἐν Ἀλεξανδρείᾳ. Μετὰ μικρὸν ἠρξήθη τεραστῶς ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐκου-σίως εἰς Αἴγυπτον ἐκ Παλαιστίνης μετα-ναστευόντων Ιουδαίων, ἕνεκα τῆς πολιτι-κῆς ἐνώσεως τῶν δύο χωρῶν, οὕτως ὥστε ἡ Αἴγυπτος ἀπέβη δευτέρα ιουδαϊκὴ χώρα. Ταυτοχρόνως δ' ἐπετυγχάνετο καὶ ὁ ἐκπολιτιστικὸς σκοπὸς τοῦ Πτολεμαίου καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ, διότι ἡ ἐλληνικὴ ἀφομοίωσις ἐξηπλοῦτο ἐκ τῆς Αἰγύπτου εἰς τὴν Παλαιστίνην. Ἡ μεγάλη εὐνοία τῶν Πτολεμαίων πρὸς τοὺς Ιουδαίους καὶ πρὸ πάντων, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς Σελευκίδας, ἡ ἀνοχὴ καὶ ὁ σεβασμὸς τῆς Ιουδαϊκῆς θρησκείας ἐδημιούργησε στε-νάς σχέσεις τῶν Ἀρχιερέων καὶ Ἐθναρ-χῶν τῶν Ιουδαίων τῆς Παλαιστίνης πρὸς τὴν Αὐλὴν τῶν Πτολεμαίων. Ἐδημιου-ροῦντο δὲ καὶ ἰδιαίτερά τινα συμφέροντα, συντείνοντα εἰς τοὺς σκοποὺς τῶν Πτολε-μαίων. Οὕτω λ.χ. ὁ Ἀρχιερεὺς **Ιωσήφ**, ὁ διαδεχθεὶς τὸν θεῖον τοῦ **Ονίαν β'**, ἠγόρα-σε παρὰ τῶν Πτολεμαίων τὴν εἰσπραξίν τῶν φόρων τῆς Παλαιστίνης. Ὁ διάδοχος τοῦ Ιωσήφ Ὑρκανός, καὶ μάλιστα ὁ μετ' αὐτοῦ ἀρχιερατεύσας **Ονίας γ'**, ἐφάνησαν ἀνεπισχέτως ὑπενδίδοντες εἰς τὰς ἐλληνι-κάς ἐπιδράσεις, οὕτως ὥστε παρουσιάσθη ἡ σκανδαλώδης ἰδέα τῆς καταργήσεως τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου. Μετὰ τὸν Ονίαν γ' τὸ ἀξίωμα τοῦ Ἀρχιερέως διὰ χρημάτων κατέλαβεν ὁ **Ιάσων**, καθ' ἣν ἐποχὴν ἡ Παλαιστίνη περιήλθεν εἰς τοὺς Σελευκί-δας. Ὁ Ιάσων ἰδρύσε Γυμνάσιον ἐν Ιερου-σαλήμ καὶ συμμετέσχε θυσιῶν εἰς τὸν Ἡρακλέα ἐν Τύρῳ. Ταχέως διεδέχθη αὐτὸν ὁ **Μενέλαος**, ἐπὶ τοῦ οὐοῖον ὁ Σελευκίδης Βασιλεὺς τῆς Συρίας **Αντίο-χος ὁ Ἐπιφανὴς** ἀκαίρως ἐξηρέθισε τὸν θρησκευτικὸν φανατισμὸν τῶν Ιουδαίων καὶ προὐκάλεσε τὴν μεγάλῃν καὶ ἡρωικὴν ἐπανάστασιν τῶν **Μακκαβαίων**.

Κατὰ τὸν Ἀντίοχον Ἐπιφανοῦς εἶχεν ἐκστρατεῦσαι τῷ 217 εἰς Συρίαν ὁ **Πτολε-μαῖος δ' Φιλοπάτωρ** (221-204) νικήσας

αυτόν. Τη προσκλήσει των Ιουδαίων ανήλθεν εις Ιερουσαλήμ, δεν ηρκέσθη δε μόνον να προσφέρει θυσίας εις τον Θεόν, αλλ' ηθέλησε να εισέλθῃ αλλόφυλος ὢν, εις το Ιερόν του εν Ιερουσαλήμ ναοῦ. Παρακαλυθείς και επανελθὼν εις Αἴγυπτον εξέδωκε προς εκδίκησιν διάταγμα εξοντώσεως των εν αὐτῇ Ιουδαίων. Ἀλλὰ το διάταγμα τοῦτο δεν εφηρμόσθη ανακληθέν. Επὶ δε του **Πτολεμαίου στ' Φιλομήτορος** (181-146) περὶ το 160 π.Χ. ο ομώνυμος υἱὸς του Αρχιερέως Ονίου γ' εκδιωχθεὶς ὑπὸ της οικογενείας των Μακαβαίων κατέφυγεν εις Αἴγυπτον και διανοήθη να ιδρύσῃ ιουδαϊκὸν ναὸν ανεξάρτητον του εν Ιερουσαλήμ ενός και μόνου υπάρχοντος ναοῦ. Ο Πτολεμαῖος στ' υπεβόηθησε το σχέδιον τοῦτο και παρεχώρησε την «**αργίαν Βούβαστιν**» της **Λεοντοπόλεως**, εν τῷ νομῷ της **Ἡλιουπόλεως**, ου μακρὰν της **Μέμφιδος**, προς ἰδρυσιν του ναοῦ. Ὅντως δ' ἐπὶ της Βουβάστεως ιδρύθη ο ναὸς, κατὰ το ὑπόδειγμα του εν Ιερουσαλήμ ναοῦ, παρουσιάσθη δε κίνδυνος ανεπανορθώτου σχίσματος εν των Ιουδαϊσῶν. Διότι μόνος ναὸς διὰ την Ιουδαϊκὴν θρησκείαν ἔπρεπε να ὑπάρχῃ ο εν Ιερουσαλήμ. Οἱ πανταχοῦ εγκαθιδρυμένοι Ιουδαῖοι εἶχον μεν ὡς θρησκευτικὰ και εθνικὰ κέντρα τας **Συναγωγὰς**, συνεδέοντο δε αναποσπástως μετὰ του εν Ιερουσαλήμ ναοῦ. Εντεῦθεν ἐξηγείται ἡ ὁλως ἑκτακτος σημασία της ἰδρύσεως του εν Λεοντοπόλει της Αἰγύπτου ναοῦ. Οἱ δε Ιουδαῖοι της Αλεξανδρείας, προς αποφυγὴν σχίσματος, ἤξιωσαν να θεωρεῖται και ὑπὸ των εν Αἰγύπτῳ Ιουδαίων ὡς κεντρικὸς ναὸς ο εν Ιερουσαλήμ. Παρὰ την ἐπιφύλαξιν ταύτην ο εν Λεοντοπόλει ναὸς ἤσκησε μεγιστην ἐπιρροὴν ἐπὶ του Αἰγυπτικοῦ Ιουδαϊσμοῦ ἐπὶ μακρὰ ἔτη, ὑπῆρξε δε το πραγματικὸν αὐτοῦ και θρησκευτικὸν κέντρον. Ἄλλως τε και ἄκοντες οἱ εν τη διασπορᾷ Ιουδαῖοι ἀπεμακρύνοντο των αὐστηρῶν τύπων της Ιουδαϊκῆς θρησκείας, ὅθεν ἐμορφώθη ἀντίθεσις μετὰ τῶν Εβραίων της Παλαιστίνης και των εν τη διασπορᾷ, μάλιστα δε των εν Αλεξανδρείᾳ.

Ενταῦθα ἡ θέσις αὐτῶν ἐπὶ των Πτολεμαίων ὑπῆρξεν ευνοϊκωτάτη. Εἰς 100.000 περίπου ἀριθμοῦμενοι και το 1/3 του ἐλευθέρου πληθυσμοῦ της πόλεως αποτελοῦντες, διότι εκ των

600.000 κατοίκων αὐτῆς το ἡμισυ ἦσαν δούλοι, οἱ Ιουδαῖοι κατεῖχον δύο εκ των πέντε μεγάλων τμημάτων της πόλεως. Μετὰ βεβαιότητος εἶναι γνωστὸν ὅτι κατῶκουν εν τῷ τετάρτῳ τμήματι, το ὁποῖον κατ' ἐξοχὴν εθεωρεῖτο **ιουδαϊκὴ συνοικία**, το δ' ἕτερον τμήμα ἦτο γειτονικὸν προς το τέταρτον, και ἐπειδὴ τοῦτο δεν ἠδύνατο να εἶναι το πέμπτον, ἦτοι το **Βρούχειον**, το λαμπρότατον και ευρύτατον μέρος της πόλεως, εν ᾧ εὐρίσκοντο τ' Ἀνάκτορα των Πτολεμαίων, διὰ τοῦτο το ἕτερον ιουδαϊκὸν τμήμα, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, ἦτο το τρίτον. Ὡς γνωστὸν δε την αρχαίαν Αλεξανδρείαν ἔτεμνε κατὰ μήκος ἡ **Κανωβικὴ** οδός, ἀπὸ του λιμένος **Ευνόστου**, ὅπου σήμερον τα τελωνεῖα μέχρι της πύλης **Ροσέτης** (Ραχητίου). Το περὶ την πύλιν ταύτην βόρειον και νότιον μέρος της πόλεως, ἐκατέρωθεν της Κανωβικῆς οδοῦ, ἦτοι το τρίτον και τέταρτον εκ των πέντε τμημάτων της Αλεξανδρείας, κατεῖχον οἱ Ιουδαῖοι. Το τέταρτον τμήμα, κατὰ τον Φίλωνα Ιουδαῖον, ἦτο «ἐλαχίστη και βραχυτάτη μοῖρα» εις αὐτὸ δε βραδυτέρον περιωρίσθησαν οἱ Ιουδαῖοι, ο δε **Στράβων** ἐσημείωσεν ὅτι «**εν Αἰγύπτῳ κατοικία των Ιουδαίων ἐστὶν ἀποδεδειγμένη χωρὶς και της των Αλεξανδρέων πόλεως ἀφώριστο μέγα μέρος τῷ ἔθνει τούτῳ. Καθίσταται δε και ἐθνάρχης αὐτῶν, ὡς διοικεῖ τε το ἔθνος και διατὰ κρίσεις και συμβολαίων ἐπιμελεῖται και προσταγμάτων, ὡς ὢν πολιτείας ἀρχὼν αὐτοτελοῦς**». Καίτοι πολυπληθεῖς ἦσαν οἱ Ιουδαῖοι και ἀπὸ της αρχῆς σχεδὸν της Αλεξανδρείας συνωκίσθησαν εν αὐτῇ, ὁμως εθεωροῦντο ὡς πάροικοι και ἐπῆλυδες. Ὅθεν ο **Πολύβιος** διακρίνει τους κατοίκους της Αλεξανδρείας, μη θεωρῶν ὡς τοιοῦτους τους Ιουδαίους εις Αἰγυπτίους, εις μισθοφόρους στρατιώτας και εις τους κυρίους Αλεξανδρεῖς, περὶ ὧν λέγει «**και γὰρ εἰ μιγάδες, ὁμως Ἕλληνες ἀνέκαθεν ἦσαν και ἐμέμνηντο του των Ἑλλήνων ἔθνους**». Οἱ εν Αλεξανδρείᾳ Αἰγύπτιοι ἦσαν ολίγοι, κατοικοῦντες το τμήμα της Ρακωτίδος, συν τῷ χρόνῳ δε ἀφωμοιώθησαν οὔτοι προς τους Ἕλληνας, ἐγένοντο δ' εκ πατῶν γνωστὰ ὀνόματα Αλεξανδρεῶν ἐξ Ἑλλήνων πατρὸς και Αἰγυπτίας μητρὸς ἡ τανάπαλιν.

Οἱ Ιουδαῖοι ἔχοντες το προνόμιον της ἐλευθέρως κοινοτικῆς αυτοδιοικήσεως εν

Οἱ Ἑλληνισταὶ Ιουδαῖοι της Αλεξανδρείας

Οι Ελληνισταί Ιουδαίοι της Αλεξανδρείας

Αλεξανδρεία και ως αλλοθρήσκοι απολαύοντες παρά της Ελληνικής Κυβερνήσεως της Αιγύπτου θρησκευτικής ελευθερίας, διωκούνται υπό ιδιαιτέρου Εθνάρχου επισήμως ανεγνωρισμένου ως τοιούτου και έχοντος περί εαυτόν Γερουσίαν ή Συνέδριον εκ των Πρεσβυτέρων των Ιουδαίων. Ο Εθνάρχης ήτο συγχρόνως διοικητής και δικαστής της Ιουδαϊκής Κοινότητος, αποτελούντες δε οι Ιουδαίοι, ούτως ειπείν, κράτος εν κράτει, διά της θρησκευτικής ελευθερίας και διά τοιαύτης κοινοτικής αυτονομίας, ουδένα έτερον νόμον ανεγνώριζον πλην του **Μωσαϊκού** και κατ' αυτόν εδικάζοντο. Κατά το ανωτέρω προσαχθέν χωρίον του Στράβωνος, ο Εθνάρχης των Ιουδαίων εν Αλεξανδρεία, ως άρχων αυτοτελούς πολιτείας, ου μόνον διηύθυνε και εδίκαζεν, αλλά και συμβόλαια συνήπτε και διατάγματα εξέδιδεν, αναφερόμενα πάντως εις τα κοινοτικά ζητήματα των Ιουδαίων. Η Ελληνική Κυβέρνησις των Πτολεμαίων ανεχθείσα την θρησκευτικήν αυτών αυτοτέλειαν, κατ' ανάγκην ανεγνώρισε τοιαύτα αυτών προνόμια. Επιδιοθέντες δε οι Ιουδαίοι εις το εμπόριον και εις τας τέχνας, εις αυτήν έτι την γεωργίαν, διότι μικρόν κατά μικρόν, διεσπάρησαν εις την ύπαιθρον χώραν και εκ των 7 1/2 εκατομμυρίων πληθυσμού της Αιγύπτου επί των Πτολεμαίων 1.000.000 περίπου απετελείτο υπό των Ιουδαίων, ηδυνήθησαν διά του πλούτου να ευημερήσωσι. Πολυάριθμοι ιουδαϊκαί Σχολαί και Συναγωγαί εν Αλεξανδρεία ήσαν τα συνεκτικά της εθνότητος αυτών κέντρα. Μία των Συναγωγών, σχήμα έχουσα Βασιλικής, ημιλλάτο προς τα σπουδαιότερα δημόσια καθιδρύματα της Αλεξανδρείας, κατά το μέγεθος και την μεγαλοπρέπειαν. Ου μόνον δ' εν Αλεξανδρεία, αλλά και πανταχού της Αιγύπτου εν ανθηροτάτη διετέλεσαν καταστάσει αι Ιουδαϊκαί Κοινότητες καθ' όλην την διάρκεια της Πτολεμαϊκής εποχής, καθ' ην οι Ιουδαίοι εντελώς εξελληνίσθησαν.

Ηδη δ' επί του Πτολεμαίου α' ικανώς περιέργοι προσπάθειαι κατεβλήθησαν αποδείξεως των Ιουδαίων, ως ομοφύλων των Αιγυπτίων και των Ελλήνων. Εντολή αυτού ο **Εκαταίος Αβδηρίτης**, περιελθών τα ιερά της Αιγύπτου συνέγραψε τα «Αιγυπτιακά», ων

μέρος απετέλει το «περί Ιουδαίων» σύγγραμμα. Υπάρχουν υπόνοιαι ότι οι Ιουδαίοι συγγραφείς δεν μετέδωκαν πιστώσας εκ του απολεσθέντος συγγράμματος του Εκαταίου ειδήσεις, ουχ ήττον είναι αξιοσημείωτον ότι Έλληνα και ουχι εξελληνισμένος Ιουδαίος, εντολή του Πτολεμαίου, ανέλαβε να διαλλάξη τα ετερογενή στοιχεία του πληθυσμού της Αλεξανδρείας, αποδεικνύων ότι οι Αιγύπτιοι, οι Έλληνες και οι Ιουδαίοι κατήγοντο εκ της αυτής φυλής και εκ της αυτής χώρας, της Αιγύπτου. Κατά τον Εκαταίον Αβδηρίτην, μέρος των παλαιών κατοίκων της Αιγύπτου υπό τον **Δαναόν** και **Κάδμον** μετέβη εις Ελλάδα, έτερον δε μέρος υπό τον Μωυσήν εγκατέστη εν Παλαιστίνη. Προς την τοιαύτην εθνολογικήν θεωρίαν του Εκαταίου Αβδηρίτου εξητείτο να συμβιβασθώσι παλαιαί παραδόσεις περί της Αιγυπτιακής αρχής του ελληνικού πολιτισμού, ας μετέδωκαν μεν ο **Εκαταίος Μιλήσιος** και ο **Ηρόδοτος**, προσεπάθησε δ' επί του Πτολεμαίου α' και ο Αιγύπτιος ιερεύς **Μανέθων** να επικυρώση διά της ερμηνείας των συμβόλων και των μυστηριωδών σημείων της Αιγυπτιακής θεολογίας. Οι δε Ιουδαίοι συγγραφείς εξήτησαν να χρησιμοποιήσωσιν υπέρ εαυτών τας ευμενείς των Ελλήνων ειδήσεις.

Καταληφθέντες και αυτοί υπό της μεγάλης εξελληνιστικής κινήσεως, εκόντες άκοντες, παρά την αποκλειστικότητα αυτών, εισήλθον εις την πνευματικήν αυτής ατμόσφαιραν. Ζώντες εν τω κέντρω των γραμμάτων και της Ελληνικής ζωής, απεδέχθησαν προς τη ελληνική γλώσση και τας ελληνικάς ιδέας, αφού ήδη ταύτας και οι εν Παλαιστίνη Ιουδαίοι απεδέχοντο. Επί δε του **Πτολεμαίου β' Φιλαδέλφου** (285-246) συνετελέσθη μέγιστον γεγονός, όπερ υπήρξεν αφετηρία του πλήρους εξελληνισμού των Ιουδαίων, ήτοι η εις την Ελληνικήν γλώσσαν μετάφρασις των Αγίων Γραφών, υπό 72 μεταφραστών γενομένη εν τω **Φάρω** της Αλεξανδρείας. Το γεγονός τούτο επανηγυρίζετο υπό των Ιουδαίων της Αλεξανδρείας ετησίως δι' ιδιαιτέρας εορτής και ήτο αληθώς άξιον τοιούτου πανηγυρισμού. Διότι η γλώσσα της Γραφής, η αρχαία **Εβραϊκή**, ήτο εις αυτούς άγνωστος. Και εν Παλαιστίνη έτι ελαλείτο υπό των Ιουδαίων η **αραμαϊκή** γλώσσα, οι δε Φαρισαίοι, ανεξέλεγκτοι

ερμηνευταί της Γραφής, παρέφθειραν την θρησκείαν και ενόθευσαν τας περί του Μεσσίου προσδοκίας. Διά της μεταφράσεως οι έξω της Παλαιστίνης Ιουδαίοι απέκτησαν τα ιερά των βιβλία εν τη γλώσση την οποίαν εάλουν και ηδύναντο ευκρινέστερον να εννοήσωσιν αυτά. Η μετάφρασις ανταπεκρίθη εις μεγάλην θρησκευτικήν αυτών ανάγκην, μικρόν δε κατά μικρόν επεβλήθη και επί των Ιουδαίων της Παλαιστίνης, διότι άλλως τε εκείθεν είχαν προσκληθεί εις Αλεξάνδρειαν οι μεταφρασταί.

Υπήρξε δε η μετάφρασις αυτή σπουδαιότατον γεγονός και διά την ιστορίαν της Ελληνικής γλώσσης, διότι συνετέλεσεν εις την επικράτησιν της «κοινής» γλώσσης, καίτοι οι μεταφρασταί παρείσγαγον πολλά ξένα στοιχεία εν τη κατά λέξιν αποδόσει του εβραϊκού πρωτοτύπου. Κατά γενικήν τινα έννοιαν, προς διάκρισιν από των «αττικιστών», ήτοι των οπαδών της καθαρευούσης αττικής, οι οπαδοί της «κοινής» ελληνικής γλώσσης εκαλούντο «ελληνισταί», ως καταφαίνεται εκ των εξής φράσεων του κωμικού Ποσειδίου «Ελλάς μεν εστι μία, πόλεις δε πλείονες· συ μεν αττικίζεις, ηνίκα αν φωνήν λέγης αυτού τίν, οι δ' 'Ελληνες ελληνίζομεν». Ζήτημα υπήρξε και τότε μεταξύ των λογίων περί του εάν έπρεπε να επανέλθω εις την ζωήν η αττική γλώσσα, ή να επικρατήσει η «κοινή» λεγομένη. Κέντρον δε των σφοδροτέρων συζητήσεων μεταξύ των αττικιστών και ελληνιστών υπήρξεν η Αλεξάνδρεια, ένεκα της εν αυτή λειτουργίας του Μουσείου και της συγκεντρώσεως των περιφανεστέρων λογίων της εποχής εκείνης. Δεν είναι δε παράδοξος η εμφάνις τοιούτου ζητήματος, διότι το ελληνικόν έθνος διήρχετο εσωτερικήν κρίσιν, η ζωή αυτού μετεσχηματιζέτο υπό την επίδρασιν των νέων ιστορικών συνθηκών, υφ' ας διετέλει. Εκ της Αλεξάνδρειας, ήτις εκ πάσης επόψεως απετέλει την καρδίαν του Ελληνισμού, εξηρτάτο το μέλλον αυτού. Εν αυτή δε η λαλουμένη γλώσσα δεν ήτο η καθαρά αττική, και αυτή δε η γραφομένη είχαν απομακρυνθεί κατά τους τύπους και τας λέξεις, από της αρχαίας γλώσσης. Εις παράδειγμα λαμβάνομεν προχείρως εκ των παπύρων δύο έγγραφα κοινωνικής σχέσεως, το εν προσκλητήριο συμποσί-

ου: «Ερωτά σε Χαιρήμων δειπνήσαι εις κλίνην του κυρίου Σαράπιδος εν τω Σαραπείω αύριον, ήτις εστιν ιε' από ώρας θ'» και το έτερον προσκλητήριο γάμου: «Ερωτά σε Ηραΐς δειπνήσαι εις γάμους τέκνων αυτής εν τη οικία αύριον, ήτις εστιν πέμπτη, από ώρας θ'». Προφανώς η διαφορά δεν είναι μεγάλη, αλλ' οι αττικισταί ήθελον πλήρη την αναβίωσιν της γλώσσης και μετ' αυτής του Ελληνικού βίου, ήτις έπρεπε να συντελεσθή κατά τους αρχαίους τύπους. Είναι δε αξιοσημείωτον, ότι οι 'Ελληνες ποιηταί ο Θεόκριτος, ο Απολλώνιος και πάντων ο Καλλιμάχος, οίτινες διά της ποιησεώς των ελάμπρυναν την Πτολεμαϊκήν εποχήν, διεμαρτύροντο κατά πάσης παραφθοράς των ηθών και της θρησκείας και κατάπαυσης παραποιήσεως του ελληνικού βίου. Όπως δε οι ποιηταί, ούτω και οι ρήτορες και προ πάντων οι γραμματικοί ήσαν εχθροί των παραφθειρόντων την αττικήν, ως παραφθείροντες δε αυτήν εθεωρήθησαν και οι Ιουδαίοι της Αλεξάνδρειας, διότι εν τοις συγγράμμασιν αυτών η γλώσσα προσελάμβανε ξένα στοιχεία και επί μάλλον και μάλλον παρεφθείρετο, απομακρυνομένη της αττικής. Υπήρχεν όμως και άλλη μερίς λογίων, οίτινες ένεκα καθαρώς πρακτικών λόγων δεν συνεμερίζοντο τας ιδέας των αττικιστών, καθ' ων επετίθεντο διότι «το λάχανον ονομάζειν αξιούσι ράφανον, ώσπερ τοις προ εξακοσίων ετών Αθηναίοις διαλεγόμενοι και ουχί τοις νυν 'Ελλησι». Το περί διγλωσσίας επιχείρημα δεν εφαινετο και τότε, όπως και σήμερα, έχον βαρύτητά τινα, έστω και αν οι λόγιοι μεταξύ των μεν ομιλούντες έλεγαν λ.χ. «αρτοφόριον», προς δε τους δούλους «πανάριον», το δε ζήτημα ελύετο απ' εαυτού διά της επικρατήσεως της απλοποιηθείσης αττικής, ήτις δεν απέκλεισε νέους τύπους και νέας λέξεις και νέας έννοιας παλαιών λέξεων. Οι εκ της διγλωσσίας φόβοι απεδείχθησαν ανυπόστατοι, διότι ουδέν κώλυμα παρουσιάσθη εκ του ότι οι Αλεξανδρινοί έγγραφον και έλεγαν «άρτος» και «ψωμός», «ιχθύς» και «οψάριον». Ούτως απετελέσθη η γλώσσα των Ελληνιστών η «κοινή» λεγομένη, ην μετεχειρίσθησαν οι διαρρεπότεροι των Ελλήνων συγγραφέων της Αλεξανδρινής εποχής, ο Πολύβιος, ο Διόδωρος, ο Στράβων, ο Πλούταρχος, και

Οι Ελληνισταί Ιουδαίοι της Αλεξάνδρειας

Οι Ελληνισταί Ιουδαίοι της Αλεξανδρείας

άλλοι. Η γλώσσα αυτή εχρησιμοποιήθη βραδύτερον ως θανυμασιώτατον όργανον του **Χριστιανισμού** και της εκκλησιαστικής φιλολογίας, της οποίας προοδοποιητικόν, ούτως ειπείν, μνημείον υπήρξεν η εν Αλεξανδρεία γενομένη εις την ελληνικήν γλώσσαν εκ της εβραϊκής μετάφρασις της Γραφής.

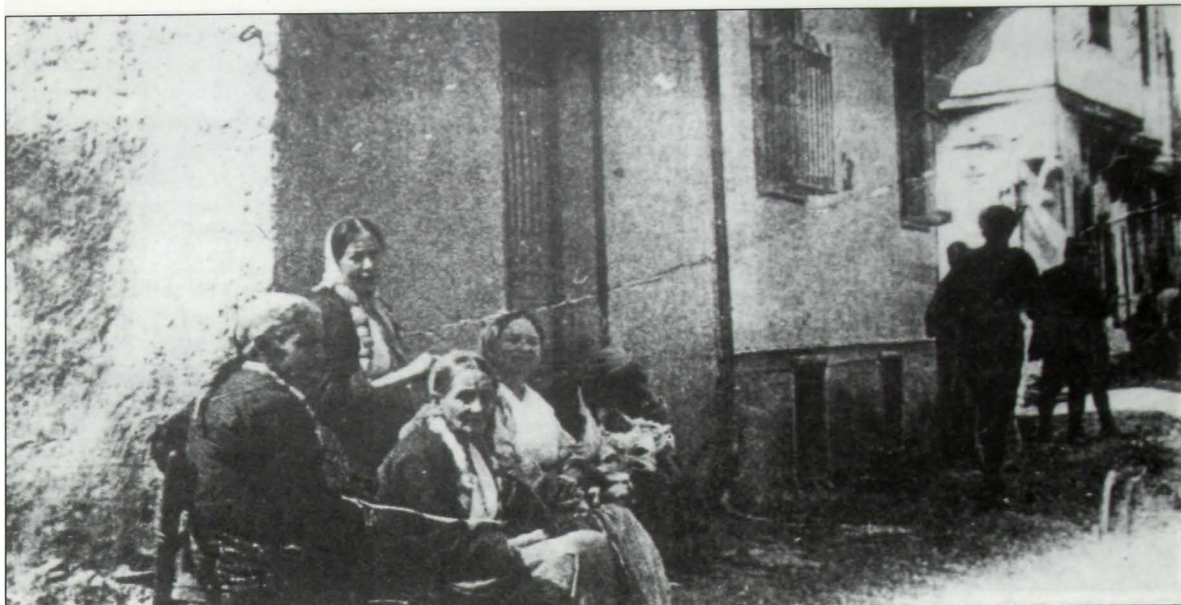
Την γλώσσαν ταύτην μετεχειρίσθησαν και οι κατ' εξοχήν Ελληνισταί ονομασθέντες Ιουδαίοι της Αλεξανδρείας. Εν αυτή δεν πρωτύπως συνέγραψαν και τινα των τελευταίων βιβλίων της Γραφής, ών το γ' των **Μακκαβαίων** αναφέρεται αποκλειστικώς εις το επεισόδιον του Πτολεμαίου δ' Φιλοπάτορος, διατάξαντος μιν, ως είδομεν την καταστροφήν των εν Αιγύπτω Ιουδαίων, αλλά μη εκτελέσαντος την διαταγήν. Εν τοις άλλοις βιβλίοις των Μακκαβαίων εκτίθεται η μεγάλη υπό τους ομωνύμους ήρωας επανάστασις κατά των Σελευκιδών. Υπό των Ελληνιστών επίσης Ιουδαίων συνετάχθησαν, κατά το πλείστον, οι **Σιβυλλικοί** χορημοί, εν οίς, υπό τύπον αρχαίων χορημών, εν εξαμέτροις, ανεμίχθησαν ιουδαϊκά ιδέαι και παραδόσεις μεθ' ελληνικών ιδεών. Εν αυτοίς εξυμνείται ο ιουδαϊκός λαός και ζωηρώς αναπαρίσταται η θρησκευτική και ηθική αυτού κατάστασις εν αντιθέσει προς την των εθνικών. Πολλοί των Σιβυλλικών χορημών αναφέρονται εις ιστορικά γεγονότα του Μ. Αλεξάνδρου και των Πτολεμαίων. Προς εξήψωσιν δε του Ιουδαϊσμού επεδόθησαν οι Ελληνισταί Ιουδαίοι μετά ζέσεως εις συγγραφικήν δράσιν. Ιουδαίος επικός ποιητής, **Φίλων** ονόματι, συνέγραψε μακρόν εν εξαμέτροις ποίημα περί της πόλεως Ιερουσαλήμ. Όμοιον ποίημα συνέγραψε περί Συγχέμ ο **Θεόδοτος, έτερος** δ' ελληνιστής ποιητής, ο **Ιεζεκιήλ**, εδραματοποίησε την έξοδον των Ιουδαίων εκ της Αιγύπτου δια του Μωϋσέως, κατά το υπόδειγμα του Αισχύλου και των άλλων Ελλήνων ποιητών, επιγράψαν το δράμα αυτού «Εξαγωγή». Διά τοιούτων φιλολογικών έργων εξυψούτο η προσωπικότης του Μωυσέως, ως ήρωος και αρχηγού του Ιουδαϊσμού, τα δε μεγάλα γεγονότα εκ της ιστορίας αυτού καθίσταντο γνώριμα και εις τα λοιπά έθνη, διά της ελληνικής γλώσσης. Ιουδαίοι Ελληνισταί ιστορικοί, ως ο **Δημήτριος, ο Ευπόλεμος, Αρτάπα- νος, Αριστέας, Κλεόδημος ο και Μάλχος,**

Θάλλος, Ιούστος ο εκ Τιβεριάδος, **Ιάσων** ο Κυρηναίος, **Ιώσηπος** και άλλοι, ελληνικά φέροντες ή εξελληνίζοντες τα εβραϊκά ονόματα, ησχολήθησαν περί την παλαιάν ή την σύγχρονον αυτοίς ιστορίαν του Ιουδαϊσμού. Τα παλαιά εβραϊκά ονόματα και πρόσωπα παρουσιάζοντο υπό ελληνικόν τύπον. Ο πρώτος άνθρωπος μετωνομάζετο 'Αδαμος, ο μέγας Πατριάρχης Αβραάμ μετεσχηματίζετο εις 'Αβραμον και ο Ιωσήφ εις Ιώσηπον. Άλλοι δε πάλιν Ελληνισταί Ιουδαίοι συνέλεγον εκ των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων ρήσεις και αποφθέγματα προς απόδειξιν της ορθότητος των ιουδαϊκών ιδεών, παραποιήσαντες, δυστυχώς, ικανά χωρία, ή επί τω ονόματι Ελλήνων συγγραφέων διαδόσαντες ιδίας γνώμας. Ένδοξα ονόματα εκ της ιστορίας των ελληνικών γραμμάτων, ο Λίνος, ο Ορφεύς, ο Ησίοδος και ο Όμηρος, ο Αισχύλος, Σοφοκλής και Ευρυπίδης, εχρησιμοποιήθησαν προς τον σκοπόν τούτον. Φέρονται δ' επ' ονόματι του ποιητού Φωκυλίδου διάφορα γνωμικά, συντεταγμένα προφανώς υπό Ελληνιστών Ιουδαίων ή και υπό χριστιανών.

(Συνέχεια στο επόμενο φύλλο)

[Χρυσόστομος (Παπαδόπουλος) (1868-1938). Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος. Διακρίθηκε για την πολυμάθεια και την επιστημονική του κατάρτιση καθώς και για την ευρύτατη συμβολή του στο πεδίο των θεολογικών και ιστορικών μελετών. Καθηγητής της γενικής εκκλησιαστικής ιστορίας στο Πανεπιστήμιον Αθηνών από το 1914, εξελέγη το 1926 εκ των πρώτων μελών της τότε ιδρυθείσης Ακαδημίας Αθηνών. Έγραψε πολλά βιβλία, ενώ εργασίες του έχουν δημοσιευθεί σε ελληνικά και ξένα εκκλησιαστικά έντυπα. Η παραπάνω μελέτη του αποτελεί διάλεξη στο Σύλλογο Ελλήνων Επιστημόνων «Πτολεμαίος Α'», της Αλεξανδρείας (Αιγύπτου), στις 17 Μαρτίου 1911. Τότε ο Χρυσόστομος ήταν αρχιμανδρίτης. Δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Εκκλησιαστικός Φάρος» της Αλεξανδρείας και στην «Ισραηλιτική Επιθεώρηση» των Αθηνών (έτος δ', Αύγουστος - Σεπτέμβριος 1915, αριθ. 6, 7, 8)].

Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη (αρχείο περιοδικού «Γιατί»).

«Ο ΕΡΩΣ ΣΚΕΠΕΙ ΤΗΝ ΠΟΛΙΝ»

Από Συνέντευξη του δημοσιογράφου και συγγραφέα της Θεσσαλονίκης
ΧΡΗΣΤΟΥ ΖΑΦΕΙΡΗ στον Βασίλη Τζανακάρη

Σε ερώτηση για την ιστορία της Θεσσαλονίκης κατά τον 20ο αιώνα ο κ. Ζαφείρης απάντησε:

Η ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ ΤΟ 1912 όταν ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος, ήταν μια πολυεθνική πόλη που κινδύνευε να χαρακτηριστεί ως διεθνής πόλη. Αν δεν έγινε είναι γιατί το εβραϊκό στοιχείο συμφώνησε με το ελληνικό κράτος, επέδειξε τότε την εξυπνάδα θά 'λεγα -για να μην πω διορατικότητα- να πει ότι όλα τα προνόμια που έχουν οι Εβραίοι, θα τα διατηρήσουν, οπότε δεν υπήρξε μεγάλη επιμονή από μέρους τους, γιατί μέσα από αυτούς άνοιγε ο κίνδυνος να περάσουν οι Βούλγαροι, να περάσουν οι Σέρβοι, να περάσουν οι Αυστριακοί, που ήθελαν την έξοδό τους στο Αιγαίο. Έτσι από το 1912 και μέχρι το τέλος του εβραϊκού στοιχείου στα 1943, υπάρχει μια μόνιμη και τακτική διαδικασία από μέρους του ελληνικού κράτους να ενσωματώσει τη Θεσσαλονίκη στον ελληνικό κορμό.

Αλλά και αυτός ο επανασχεδιασμός της πόλης μετά την πυρκαγιά του 1917, εντάσσονταν μέσα σ' αυτό το σχέδιο, του να διωχτούν δηλαδή όλες οι άλλες εθνικές ομάδες που διατηρούνταν στο κέντρο της πόλης και που ήταν κυρίως οι εβραϊκές, προς την περιφέρεια. Έτσι τα περισσότερα από τα μνημεία τους, όπως ήταν

οι ευκτήριοι οίκοι, που κάηκαν στην πυρκαγιά, δεν ξαναχτίστηκαν στο κέντρο της πόλης. Αν υπήρχε ένας απλός σεβασμός της αρχαιότερης ίσως κοινότητας μετά τους Έλληνες, όπως ήταν οι Εβραίοι, έπρεπε να διατηρηθούν τουλάχιστον οι ευκτήριοι οίκοι, οι εκκλησίες τους οι ιστορικές, που κάποτε βρισκόνταν στην αγορά Βλάλη και που σήμερα δεν υπάρχουν. Αυτή η τακτική του εξελληνισμού της πόλης έδωσε τελικά όλα τα στοιχεία, ανατολικά, βαλκανικά, παραδοσιακά, διατηρώντας μέσα από ένα εκλεπτυσμό, μια επιλεκτική τακτική θα έλεγα, μόνο ό,τι θύμιζε το ελληνικό παρελθόν και όχι το παρόν. Γι' αυτό διατηρήθηκαν -και όπως φυσικά έπρεπε να διατηρηθούν- όλες οι βυζαντινές εκκλησίες, όχι όμως και τα σπίτια κυρίως της λαϊκής αρχιτεκτονικής.

- Είχε πάντως πολλούς Εβραίους! Έτσι θα μπορούσαμε να αναρωτηθούμε μήπως η «Λύση» που τελικά έδωσε ο Χίτλερ μας «βόλεψε»;

ΕΧΩ ΚΑΙ Σ' ΑΥΤΟ ΒΑΣΙΚΕΣ ΑΝΤΙΡΡΗΣΕΙΣ και θα αρχίσω μ' ένα παράδοξο, γιατί πια θα πρέπει να τα λέμε αυτά τα πράγματα όχι τόσο για να εισακούονται όσο για να καταγράφονται.

Λοιπόν, από την εκατόμβη τη ναζιστική χάθηκαν 46.900 Εβραίοι, δηλαδή το ένα τρίτο σχεδόν του πληθυσμού αυτής της μεγαλούπολης κι αυτή η πόλη οφείλει πάρα πολλά ακόμα και το αν σήμερα είναι η οικονομική μητρόπολη, όλη αυτή τη φήμη την οικονομική και την εμπορική, την οφείλει στη δραστηριότητα των

Εβραίων. Όχι αποκλειστικά αλλά κατά μεγάλο μέρος.

Δεύτερο αυτή η παροιμία, αυτή η κοινότητα, γιατί μιλούμε για Έλληνες πια Εβραίους και αυτό είναι πολύ σημαντικό, είναι Έλληνες Εβραίοι με ελληνική συνείδηση - θα μπορούσα να την πω περισσότερο θρησκευτική μειονότητα - κι όχι εθνική, έδωσε ένα μεγάλο

ΚΑΘΕ ΦΟΡΑ ΠΟΥ ΔΙΑΒΑΖΩ για τον ευρωπαϊκό ανθρωπισμό, ο νους μου γυρνάει στις μαύρες μέρες του '43, τότε που στεκόμασταν στα πεζοδρόμια της Εγνατίας και βλέπαμε με σφιγμένη καρδιά τους Εβραίους να φεύγουν. Ήταν ένα εξουθενωμένο καραβάνι με άντρες, γυναίκες, παιδιά, γέροντες και γριές, που έσερναν τα πόδια τους κουβαλώντας μικράμπογαλάκια. Πού και πού κάποιος αναγνώριζε κανένα γνωστό του και τον χαιρετούσε κρυφά, μην τύχει και τον αντιληφθούν οι βλοσυροί Γερμανοί στρατιώτες που τους συνόδευαν. Στους τοίχους, δηλητηριασμένες αφίσες με αντισημιτικά συνθήματα. Και η φάλαγγα δεν είχε τελειωμό...

Πόσοι άραγε από κείνους που στέκονταν τότε στο πεζοδρόμιο, είχαν κρύψει και είχαν σώσει, με κίνδυνο της ζωής τους Εβραίους; Αλλά και πόσοι από εκείνους δεν

*Αυτή τη στιγμή
στη Θεσσαλονίκη
το μεγαλύτερο
μνημείο
που έπρεπε
να στηθεί ήταν αυτό
για τους χαμένους
- πενήντα χιλιάδες -
δημότες της
Εβραίους!*

είχαν αρπάξει ανάλογα εβραϊκές περιουσίες και δεν είχαν αδειάσει εβραϊκά μαγαζιά; Ανάμεσα σ' αυτούς και σε κείνους στέκαμε

όλοι εμείς οι άλλοι με την παθητική θλίψη, βουβοί θεατές μιας απάνθρωπης τραγωδίας, εμείς που δεν είχαμε κάνει απολύτως τίποτε για τους συνανθρώπους μας.

Προσπάθησα να δω τι από όλη εκείνη τη συμφορά πέρασε στην ποίησή μας. Διάβασα εκατοντάδες ποιήματα για πόθους, λουλούδια και ηλιοβασιλέματα, μα δε βρήκα παρά μόνο ψίχουλα για την καταστροφή των Εβραίων. Μήπως δεν τα ζήσαμε όλα αυτά, δεν τα είδαμε, δεν τα ξέρουμε; Και πώς τα ξεχάσαμε τόσο γρήγορα; Είναι αλήθεια πως η λογοτεχνία του καιρού μας, και πιο πολύ η ποίηση, βαραίνει από αισθήματα και πάθη του ατομικού χώρου, τόσο που να μη μένει τόπος για τον πόνο του διπλανού μας. Όμως και τόσοσ ατομισμός δεν καταντάει στο τέλος απάνθρωπος; [...]

Ντίνος Χριστιανόπουλος

(Εισαγωγή από το «Οι προγραμματισμένοι στο χαμό»).

αριθμό στρατιωτών κατά τον πόλεμο του '40, πολεμώντας τον φασισμό ως Έλληνες. Ε, λοιπόν, αυτή η ανθηρή εθνικοθησκευτική κοινότητα με τουλάχιστον ελληνική συνεισφορά δεν έχει ακόμη ένα απλό μνημείο προς τιμή της από μέρους της πόλης, που να θυμίζει αυτό το ολοκαύτωμα. Αυτή τη στιγμή στη Θεσσαλονίκη, το μεγαλύτερο μνημείο που έπρεπε να στηθεί πριν από όλα ήταν αυτό για τους χαμένους -πενήντα χιλιάδες- δημότες της.

— Πάντως θα έπρεπε να καταθέσω με τη σειρά μου πως διαβάζοντας κανείς τις εφημερίδες της Θεσσαλονίκης στα χρόνια του μεσοπολέμου βρίσκει πολλές «κόντρες» θα έλεγα ανάμεσα στους Έλληνες και στους Εβραίους που έφταναν μέχρι και την καταστροφή των εβραϊκών λεσχών από ομάδες όπως εκείνες που ανήκαν στην οργάνωση «Τρία Ε» κ.λπ.

ΤΕΛΙΚΑ ΟΛΗ ΑΥΤΗ Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ -όπως είπες προηγουμένως- μας βόλεψε! Βόλεψε πολλούς. Κυρίως όμως την οικονομική τάξη της Θεσσαλονίκης που ήταν ανταγωνίστρια προς την οικονομική τάξη των Εβραίων... αλλά εγώ αναφέρομαι στην ιστορική προοπτική κάποιων πραγμάτων ύστερα από την παρέλευση δεκαετιών φυσικά! Βέβαια αυτός ο «εξελληνισμός» που προανέφερα είχε πολλές διαδρομές. Ξέρεις ότι οι Εβραίοι μέχρι τα μέσα περίπου του μεσοπολέμου ψήφιζαν σε διαφορετικά εκλογικά τμήματα σαν μειονότητα; Η αποθέωση του ρατσισμού! Και αυτό μόνο και μόνο για να μπορούν να τους ελέγχουν! Και να τους ελέγχουν ποιοι; Οι διάφοροι παράγοντες της εποχής από την Αθήνα για πολιτικούς σκοπούς και μόνο. Εδώ παίχτηκαν χοντρά παιχνίδια όπως θα λέγαμε με εκείνη τη διάσταση και διαμάχη ανάμεσα στους φιλελεύθερους και τους βασιλικούς και που είχε σαν εξιλαστήρια θύματα τους Εβραίους. Και αυτό είναι το φοβερό. Όλα αυτά αλλά ακόμα και αυτή η τελική νύχτη και καταξίωσή τους μέσα στην ιστορία της πόλης απωθήθηκαν στη λήθη. Και αυτό είναι ένα στοιχείο ακόμη αυτής της ρατσιστικής τακτικής όχι τόσο του απλού λαού όσο της ελληνικής ηγεσίας και κυρίως της αθηνοκεντρικής.

[Αποσπάσματα από συνέντευξη στο περιοδικό «Γιατί» των Σεργίων, τεύχος Απριλίου 1994].

ΧΡΟΝΙΚΑ זכרונות

ΟΡΓΑΝΟ ΤΟΥ ΚΕΝΤΡΙΚΟΥ
ΙΣΡΑΗΛΙΤΙΚΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ
ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Υπεύθυνος σύμφωνα με το Νόμο:
Ο Πρόεδρος του Κ.Ι.Σ. ΝΙΣΗΜ ΜΑΪΣ
Σουρμελή 2 • 104 39 ΑΘΗΝΑ

Διανέμεται δωρεάν

Η πόλκα των Εβραίων της Πράγας

Του Νίκου Γκάτσου

Πρωί πρωί
παλιοζωή
μες στον κόσμο τη χλαλοή
παιδιά γυμνά
κορμιά σεμνά
με τραγούδια κι ωσαννά.

Τραβάν γραμμή
για το ψωμί
δε ζητάν άλλη πληρωμή.
Σκληρή δουλειά
χωρίς μιλιά
με τη Βίβλο αγκαλιά.

Ποιος είν' αυτός
που πάει σκυφτός
να γυρεύει μια χαμένη γη
έχω σκοπό
να σας το πω
το βράδυ στη συναγωγή.

Πρωί πρωί
παλιοζωή
μες στον κόσμο τη χλαλοή
παιδιά γυμνά
κορμιά σεμνά
με τραγούδια κι ωσαννά.

Και μια χρονιά
στην παγωνιά
είδαμ' όλοι μās το φονιά
πρώτη φορά
να προχωρά
στον Μολδάβα τα νερά.

Παντού κραυγές
και προσταγές
της Ευρώπης μας οι πληγές.
Κι εμείς πουλιά
χωρίς φωλιά
με τη Βίβλο αγκαλιά.

Χτες και προχτές
βραδιές φριχτές
με του Ραββίνου την πικρή φωνή
να λέει πολλά
και να μιλά
για κάποια γη παντοτινή.

Πρωτοχρονιά
στην παγωνιά
είδαμ' όλοι μās το φονιά
πρώτη φορά
να προχωρά
στον Μολδάβα τα νερά.

Αποψη της εβραϊκής συνοικίας της Βέροιας, που χτίστηκε τον 18ο αιώνα. Στο κέντρο της φωτογραφίας διακρίνεται η Συναγωγή. (Από το βιβλίο του Ν. Στανρουλάκη «Jewish Sites and Synagogues of Greece»).

Πρωινό Κυριακής
και βρεθήκαμε
στην πόλη της Βέροιας,
να περπατάμε
τα παραδοσιακά
σοκάκια της.
Κατεύθυνσή μας
η εβραϊκή συνοικία
και η Συναγωγή
της Βέροιας.
Σε κάθε μας ερώτηση
για το πού είναι
η εβραϊκή εκκλησία
παίρναμε πάντα
την ίδια απάντηση:
«Για την Χάβρα
θα λέτε».
Σε λίγο φτάνουμε
στην πλατεία
με το ρολόι.
Κατηφορίσαμε δεξιά
προς το ποτάμι
και μετά από λίγα
μέτρα βρεθήκαμε
μέσα στην καρδιά
της εβραϊκής συνοικίας
της Βέροιας.

ΟΔΟΠΟΡΙΚΟ ΣΤΗ ΣΗΜΕΡΙΝΗ ΒΕΡΟΙΑ

Του κ. ΜΑΡΙΟΥ ΜΑΪΣΗ

Από μακριά ακούει κανείς τον θόρυβο που κάνει το ποτάμι τρέχοντας ορμητικά για να φτάσει στον προορισμό του. Τα πρώτα σπίτια που αντικρύζουμε είναι μονόροφα αλλά υπάρχουν και δίπατα που υψώνονται ερειπωμένα χωρίς τους παλιούς τους κατοίκους. Λίγα κατοικούνται ακόμα και αυτά όχι από Εβραίους.

Περπατήσαμε τα μικρά ανηφορικά δρομάκια της συνοικίας και σε ένα αδιέξοδο πρόβαλε μπροστά μας η μικρή Συναγωγή της άλλοτε ανθούσας Κοινότητας. Από μια φωτογραφία της την αναγνωρίσαμε αμέσως. Ένας περίβολος μικρός, ένα υπόστεγο με δύο χοντρές πετρόκτιστες κολώνες προστατεύουν τα λίγα σκαλιά προς την είσοδό της.

Τα σκαλιά κυκλικά, είναι φαγωμένα από τις χιλιάδες πατούσες που έχουν πατήσει πάνω τους, χρόνια τώρα, σχεδόν έναν αιώνα. Μια πόρτα ξύλινη, δεμένη με σφυρήλατες πρόκες και ένα σκαλιστό ρόπτρο όμοιο με αυτά των άλλων σπιτιών. Αναζητάμε την μεζουζά και διακρίνουμε

ακόμα την γυμνή πια θέση της στο κούφωμα της πόρτας. Αναλογίζεται κανείς πόσα χέρια είχαν απλωθεί προς το μέρος της παίρνοντας την ευλογία της.

Η πόρτα μικρή δίφυλλη, φεγγαρωτή στην κορυφή της, όχι περισσότερο από δύο μέτρα ύψος. Η Συναγωγή σχετικά μικρή, πετρόκτιστη με μπαγλατί δεσίματα ξύλινα και πολλούς σοβάδες πεσμένους. Στάθηκα στο κέντρο της ανάμεσα στις τέσσερις κολώνες που βαστούν την οροφή της. Έκλεισα τα μάτια. Από τα ανοιχτά παράθυρα της Συναγωγής ακούγεται το κελάρυσμα του νερού και το τιτίβισμα των πουλιών που φωλιάζουν στα φυλλώματα των δέντρων. Αυτή την κατανυκτική στιγμή νοιώθω να έχει πλημμυρίσει το Συναγώι με σιωπηλό κόσμο και ο Ραμπί Γιακώ με μια απόκοσμη φωνή να έχει φτάσει στο κομμάτι, που με κλειστά μάτια λέμε: «Σεμά Ισραέλ Αδονάι Ελοένου Αδονάι Εχάντ». Ένα Αμέν ήλθε να προστεθεί στην στιγμή αυτή σαν να ένωνε σε μια θεία αρμονία την φύση, τις ψυχές και τον Θεό. Ο χρόνος είχε

σταματήσει, θα ήθελα να πω όλο το Καντίς αλλά δεν είχα την δύναμη. Βγήκα έξω, δεν άντεχα άλλο αυτή την ερημιά. Η καρδιά μου πήγαινε να σπάσει. Γιατί αυτή η ερημωση; Γιατί αυτό το ξεκλήρισμα; Άρα εγκατέλειψε ο Θεός την προσπάθεια να φέρει τον άνθρωπο κοντά Του; Πότε ο άνθρωπος θα γίνει Άνθρωπος;

Τα εβραϊκά παλαιά αρχοντικά με καφασωτά και επιγραφές από το 1882. Άλλη μια φράση εβραϊκή σε χρώμα λουλακί. Οι τοίχοι τους βάφονταν κάποτε με λουλάκι και ασβέστη. Πολλά τα σοκάκια, αμέτρητα τα σπίτια, τα σανιδάκια του μπαγαλατί χάσκουν χωρίς σοβάδες, σπίτια που αργοπεθαίνουν από την εγκατάλειψη. Βαριά τα βήματα ανάμεσα στις γραφικές πόρτες, το ρόπτρο ένα χέρι που κρατά το μπαλάκι έτοιμο να χτυπήσει την πόρτα. Κανείς όμως δεν θα ανοίξει την πόρτα ή το παραθύρι να δει ποιος είναι.

Τα δρομάκια σε οδηγούν σε μια νέα γέφυρα που περνάει το ποτάμι. Στο τέλος της ανηφόρας ένα καινούριο γήπεδο και μερικοί μικροί παίζουν μπάσκετ. Λίγα μέτρα πλάι του, μπαζωμένες η μία πάνω στην άλλη τεράστιες μαρμαρίνες ταφόπετρες. Αυτές και μερικά κόκκαλα σκορπισμένα είναι ότι απέμεινε από το Εβραϊκό Νεκροταφείο της Βέροιας. Η θέα απόκοσμη, πώς έγινε μια τέτοια ιεροσυλία; Γιατί και ποιοι το επέτρεψαν να απλώνονται στα χόρτα κόκκαλα και πλάκες; Η άπορία μας γίνεται ερώτημα. Γιατί αυτός ειδικά ο χώρος να γίνει γήπεδο την στιγμή που η Βέροια δεν αντιμετωπίζει πρόβλημα χώρου;

Έχει σταματήσει η σκέψη μου. Δεν ξέρω εάν η φυγή, η

ντροπή, το θέαμα, η ανοχή μας, η σιωπή μας, με έκαναν να το βάλω στα πόδια χωρίς να γυρίσω πίσω να ρίξω μια τελευταία ματιά στους ισοπεδωμένους τάφους εν έτη 1994.

Αυτός ο υπέροχος χώρος της Συναγωγής, αυτό το γραφικό κτίσμα, που ο Θεός ευλόγησε τους πιστούς του πολλά χρόνια πίσω, που εκατοντάδες οικογένειες πέρασαν την μικρή της πόρτα για να γιορτάσουν, να θρηνησουν και για να δοξάσουν το όνομά Του. Ας μην την αφήσουμε να χαθεί, ο σεβασμός, η ευαισθησία, η αγάπη αν θέλετε, αλλά και η ομορφιά της φύσης, μια επιπλέον πρόκληση για να μείνει ένα μνημείο, μια σκέψη, μια μνήμη.

Ποιος ξέρει, ίσως με χρόνους με καιρούς ένα Καντίς να ακουστεί στην κλειδωμένη Συναγωγή. Όσο για το Νεκροταφείο...

Πάλι πίσω στην πλατεία με το ρολόι. Οι δρόμοι έχουν γεμίσει κόσμο. Είναι παραμονή Καθαρής Δευτέρας, ένα κοριτσάκι με πολύχρωμο χαρταετό, ημέρα χαράς. Ένα τελευταίο βλέμμα πίσω στην κατηφόρα από όπου είχαμε αρχίσει το οδοιπορικό μας.

Μπορεί να χαθήκανε ψυχές, αλλά οι ρίζες μας, οι αναμνήσεις μας, το παρελθόν μας, όχι δεν πρέπει να χαθούν με τίποτα. Διότι αυτά είναι το μέλλον μας και η ιστορία μας και η Συναγωγή της Βέροιας πρέπει να συνεχίσει να υπάρχει όπως το ποτάμι που τρέχει δίπλα της, αιώνες πίσω από π.Χ. Ποιος μπορεί να κλείσει τ' αυτιά του στους ήχους του νερού και των πουλιών που περιβάλλουν την Βερούτιχη Συναγωγή;

Εσωτερική άποψη της Συναγωγής της Βέροιας. (Από το βιβλίο του Ν. Στανρουλάκη «Jewish Sites and Synagogues of Greece»).

Σαλώμη ή Ιουδήθ;
Ο επιμαχος πίνακας

Ιουδήθ ή Σαλώμη;

ΤΩΝ ΜΙΧΑΛΗ Β. ΔΟΥΛΓΕΡΙΔΗ, ΙΩΑΝΝΑΣ Ε. ΓΩΝΙΩΤΑΚΗ*

ΣΤΗΝ ΕΚΘΕΣΗ
της Εθνικής Πινακοθήκης
«Η Παλαιά Διαθήκη
στην Ευρωπαϊκή Τέχνη,
(1500-1930)»
εκτίθεται ένας πίνακας,
άγνωστου
ιταλού (;) ζωγράφου,
πιθανόν από τα τέλη
του 17ου αιώνα,
με τον τίτλο «Σαλώμη».

Στον κατάλογο της έκθεσης, για τον ίδιο πίνακα (κατ. έκθεσης σελ. 67, αρ. έργου 40) αναφέρονται τα εξής: «Ο καθηγητής Zerì μου εξήγησε επίσης γιατί η γυναικεία μορφή δεν μπορεί να είναι η Ιουδήθ, αφού φέρει το κεφάλι επί πίνακι» και λίγο πιο κάτω: «Η ταύτιση όμως με την Ιουδήθ θα πρέπει να αποκλεισθεί γιατί ο εικονογραφικός τους τύπος είναι διαφορετικός». Η ανάλυση του σχετικού πίνακα σημειώνει τρεις διαφορετικούς εικονογραφικούς τύπους της Ιουδήθ: τη σκηνή του αποκεφαλισμού του Ολοφέρνη (τύπος Α, σύμφωνα

με τον κατάλογο της έκθεσης), την Ιουδήθ «να κρατάει στο χέρι το κεφάλι του Ολοφέρνη» (σελ. 67, τύπος Β σύμφωνα με τον κατάλογο της έκθεσης) και την Ιουδήθ να τοποθετεί το κεφάλι του Ολοφέρνη, με τη βοήθεια μιας υπηρέτριας, σε ένα σάκο (τύπος Γ σύμφωνα με τον παραπάνω κατάλογο).

Στη Βίβλο αναφέρεται ότι η Ιουδήθ με την ομορφιά της πλανεύει και τελικά αποκεφαλίζει τον Ολοφέρνη, ο οποίος πολιορκεί την πατρίδα της.

Μολονότι οι γυναικείες μορφές της Ιουδήθ και της Σαλώμης συμβολίζουν και αντικατοπτρίζουν

διαφορετικά ιδεώδη -η Ιουδήθ αποτελεί σύμβολο γενναιότητας, ανδρείας και τόλμης, ενώ η Σαλώμη είναι η προσωποποίηση της αδικίας και αμαρτίας- οι εικονογραφικοί τους κύκλοι συχνά συγχέονται. Ο Erwin Panofsky στο άρθρο του «Iconography and Iconology: Introduction to the study of Renaissance Art», το οποίο περιλαμβάνεται στο βιβλίο «Meaning in the Visual Arts» αναφέρεται στο παραπάνω πρόβλημα της σύγχυσης των δύο κύκλων και εξηγεί: μονολότι είναι ιδιαίτερα σημαντικό να γνωρίζουμε τα συγκεκριμένα θέματα που φθάνουν σε μας μέσω των φιλολογικών (και άλλων) πηγών για την εικονογραφική ανάλυση (των πινάκων)... αυτό δεν εγγυάται την ορθότητα (των εκτιμήσεών μας). Είναι αδύνατον να δώσουμε σωστή εικονογραφική ερμηνεία βασιζόμενοι μόνο στις πηγές ή μόνο στα εικονογραφικά μοτίβα μιας συγκεκριμένης εποχής. Η έρευνά μας θα πρέπει να επαληθεύεται και από τις πηγές και από τα εικονογραφικά μοτίβα που είναι ευρέως γνωστά στη συγκεκριμένη εποχή (περιληπτική μετάφραση των σελ. 60-62).

Ο Panofsky για να στηρίξει τις παραπάνω απόψεις του αναφέρει το παράδειγμα της εικονογραφικής σύγχυσης του κύκλου της Σαλώμης και της Ιουδήθ. Συγκεκριμένα, αναλύει ένα πίνακα του Francesco Maffei που απεικονίζει μια νέα γυναίκα με ένα ξίφος στο αριστερό της χέρι και ένα πινάκιο στο δεξί της, πάνω στο οποίο βρίσκεται το κεφάλι ενός αποκεφαλισμένου άνδρα. Ο Panofsky εξηγεί ότι αρχικά ο εικονογραφικός κύκλος της Σαλώμης περιελάμβανε ένα πινάκιο και της Ιουδήθ ένα σακί, στο οποίο τοποθετούσε το κεφάλι του Ολοφέρνη. Αναφέρει, όμως ότι στη Γερμανία και Βόρεια Ιταλία συναντούμε αρκετούς πίνακες από τον 16ο αιώνα που απεικονίζουν την Ιουδήθ με πινάκιο. Και ως παράδειγμα φέρνει ένα πίνακα του Ρομανίνο (Μουσείο Βερολίνου), ο οποίος παλαιότερα αναφερόταν ως «Σαλώμη» παρά την παρουσία της υπηρέτριας, του κοιμισμένου στρατιώτη και της Ιερουσαλήμ στο βάθος του έργου, στοιχεία που επιβεβαίωναν τον εικονογραφικό κύκλο της Ιουδήθ. Υπάρχουν δύο ακόμη πίνακες με το ίδιο θέμα -της Ιουδήθ με το πινάκιο- οι οποίοι αποδίδονται στον Francesco Prato da Caravaggio, μαθητή του Ρομανίνο και στον Bernardo Strozzi (1581-1644) αντίστοιχα. Το μοτίβο της «Ιουδήθ με το πινάκιο» εμφανίστηκε πιθανότατα για πρώτη φορά στη Γερ-

μανία, σύμφωνα με τις μελέτες του Panofsky· ένα από τα πρωιμότερα παραδείγματα αυτού του μοτίβου αποτελεί ο πίνακας ενός ανώνυμου καλλιτέχνη, χρονολογημένος από το 1530 περίπου, ο οποίος φαίνεται να σχετίζεται με τον κύκλο του Hans Baldung Grien (1484/5-1545).

Ο Panofsky, τέλος, εξηγεί πώς το πινάκιο πέρασε στον εικονογραφικό κύκλο της Ιουδήθ: κατά τον 14ο και 15ο αιώνα το πινάκιο με το κεφάλι του Ιωάννη του Βαπτιστή είχε αποτελέσει ανεξάρτητο λατρευτικό μοτίβο ιδιαίτερα δημοφιλές στη Βόρεια Ιταλία και στις βόρειες χώρες (μια τέτοια εικόνα έχουμε στο Μουσείο του Αμβούργου από το 1500 περίπου). Το μοτίβο αυτό προήλθε από τη θεματογραφία της Σαλώμης κατά τον ίδιο τρόπο που απομονώθηκε, για παράδειγμα, η εικόνα της Παναγίας με τον νεογέννητο Χριστό από την εικονογραφία της Γέννησης. Η ύπαρξη αυτής της λατρευτικής εικόνας με το κεφάλι του Ιωάννη του Βαπτιστή, δημιούργησε μια στενή και σταθερή σύνδεση ανάμεσα στον αποκεφαλισμένο άνδρα και το πινάκιο και έτσι αντικατέστησε τον παλαιότερο τύπο του κεφαλιού και του σακίου στον εικονογραφικό κύκλο της Ιουδήθ.

Η παραπάνω ανάλυση του Panofsky, η οποία αρχικά δημοσιεύτηκε το 1939 New York, Oxford University Press, σελ. 3-31, δεν θα πρέπει να θεωρηθεί ως οριστική απάντηση σε ένα ιδιαίτερα πολύπλοκο εικονογραφικό πρόβλημα. Θα πρέπει, όμως να ληφθεί σοβαρά υπόψη και να ερευνηθεί σε βάθος, προτού ο ερευνητής αποφανθεί. Οπωσδήποτε, όμως η αυθεντία κανενός ιστορικού τέχνης δεν θα πρέπει να αντικαθιστά τη μακροχρόνια, πολύπονη, εξαντλητική επιστημονική έρευνα, η οποία θα πρέπει να αποτελέσει τη μόνη έγκυρη πηγή πληροφόρησης για τη θεματογραφία των έργων τέχνης.

[* Ο κ. **Μ. Δουλέγριδης** είναι διευθυντής καλλιτεχνικής συντήρησης και αποκατάστασης των έργων τέχνης της Εθνικής Πινακοθήκης και η κ. **Ιωάννα Γωνιωτάκη** είναι ιστορικός της τέχνης. Το άρθρο δημοσιεύτηκε στο «Βήμα» στις 17.10.1993].

Το εξώφυλλο του επίσημου καταλόγου της έκθεσης

Η Μάχη της Κρήτης. Έργο του Ι.Α. Ανουσάκη

Οι ετεροδόξοι στη Μάχη και Αντίσταση της Κρήτης

Από δημοσίευμα του κ. **Αντ. Σανουδάκη** (διδάκτορας του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης και συγγραφέα), στα «Νέα» (10.5.1994) αναδημοσιεύουμε τα παρακάτω:

«**Θ**α ήταν, όμως, ιστορικό ατόπημα να μη γίνεται αναφορά και στη συμμετοχή των ετεροδόξων Ελλήνων, κατ' αρχήν στη Μάχη της Κρήτης. Στο νησί είχαν βρεθεί οκτώ τάγματα πεζικού στα οποία προσκολλήθηκαν νεοσύλλεκτοι από τα κέντρα εκπαίδευσε-

ως Ναυπλίου και Τρίπολης. Ειδικότερα, στο 3ο και 7ο Τάγμα Νεοσυλλέκτων Ηρακλείου υπήρχαν πολλοί Μακεδόνες και Θράκες, μεταξύ των οποίων και Έλληνες Μουσουλμάνοι και Εβραίοι...».

«...Επίσης και οι νεαροί Εβραίοι.

Ήσαν και αυτοί καμιά δεκαπενταριά παιδιά κληρωτάκια, αγύμναστα, από τη Μακεδονία. Είχαν δική τους ομάδα μαχητική» (Ι. Μουρέλλου, Η Μάχη της Κρήτης, Ηράκλειο 1950).

Πρώτοι αυτοί, μάλιστα, ανακάλυψαν πως τα άσπρα αλεξιπτώτα κατέβαζαν αξιωματικούς, τα μαύρα φαντάρους αλεξιπτωτιστές, τα κόκκινα πυρομαχικά και τα πράσινα τρόφιμα.

Οι Εβραίοι νεοσύλλεκτοι «ανακάλυψαν ακόμα πως τα πυρομαχικά των Γερμανών έκαναν στα Στάγερ τουφέκια τους. Το νέο μεταδόθηκε «στοματικώς» και άρχισε το κυνήγι και των κόκκινων αλεξιπτωτών με ζητωκραυγές και φασαρία και "αέρα"

Τα χρόνια της Κατοχής

ΟΙ ΑΝΑΜΝΗΣΕΙΣ από την προσωπική της περιπέτεια και τη σωτηρία της κατά το Ολοκαύτωμα, της κας Μύριαμ Μορδεχάι, που δημοσιεύθηκαν στο προηγούμενο φύλλο (αριθμ. 131) του περιοδικού μας περιείχαν μερικές ιστορικές ανακρίβειες, καθώς και προσωπικές απόψεις περί προσωπικοτήτων της εποχής εκείνης. Οι ανακρίβειες και οι τοποθετήσεις της κας Μορδεχάι προκάλεσαν την αντίδραση των αναγνωστών μας κ.κ. **Γεφ. Αποστολάτου** (προέδρου της Εταιρίας Μελέτης Ελληνικής Ιστορίας), **Βασ. Καράτζιου** (Αγρία Μαγνησίας), **Γ. Κρίππα** (νομικού - πρ. διευθυντού του υπουργείου Τύπου), **Ν. Σιδηρόπουλου** (πρ. συμβολαιογράφου - Βέροια) και **Κ. Χατζηγάκη** (ιατρού - Βόλος).

Τα «Χρονικά», όπως κι όλα τα περιοδικά που σέβονται τους αναγνώστες, τους συνεργάτες και τον εαυτό τους, δεν λογοκρίνουν τα κείμενα των συνεργατών που καταχωρούν. Τα κείμενα αυτά δεσμεύουν τους συγγραφείς τους. Δεύτερο, δημοσιεύουν τις επιστολές αναγνωστών που λαμβάνουν, απτούσιες, εφ' όσον είναι σε μικρό μέγεθος και σε περίληψη εφ' όσον είναι σε απαγορευτικό μέγεθος. Τρίτο, κατά πάγια, τακτική δεν έχει ακόμα αποφανθεί η αδέκαστη ιστορία ή η

δικαιοσύνη.

Οι ανακρίβειες, οι οποίες περιέχονται στο κείμενο της κας Μορδεχάι (ίσως λόγω της προχωρημένης ηλικίας της συγγραφέως) είναι:

- «Την 28η Οκτωβρίου 1940 ξέσπασε ο πόλεμος. Στις 4 το πρωί, οι Ιταλοί βύθισαν το πλοίο «Έλλη» κι έτσι μας κήρυξαν τον πόλεμο».

- (Ο Μεταξάς) «Ήταν θαυμαστής της Γερμανίας και των Ναζί και τον Μάρτιο του 1941 παραδόθηκε εθελοντικά στη Γερμανία, χωρίς να προβάλει στρατιωτική αντίσταση».

- «Ο βασιλεύς των Ελλήνων, ο οποίος ήταν αντίθετος με την πράξη του αυτή (δηλ. του Μεταξά) δραπέτευσε στην Αγγλία».

- «Πολλοί πατριώτες αξιωματικοί και στρατιώτες που αισθάνθηκαν προσβεβλημένοι από την ανάρμωση συμπεριφορά του Μεταξά, εγκατέλειψαν το στρατό και πήγαν με τους αντάρτες».

Τέλος, με την ευκαιρία αυτή ευχαριστούμε τους κ.κ. Αποστολάτο, Καράτζιο, Κρίππα, Σιδηρόπουλο και Χατζηγάκη για τις επισημάνσεις τους και για την προσοχή με την οποία διαβάζουν αυτό το περιοδικό.

για την ανακάλυψη»
(σε Μουρέλλο, σελ.
194).

Οι Έλληνες Εβραίοι της μικρής κοινότητας Χανίων και Ηρακλείου, για δικούς τους εσωτερικούς λόγους, δεν ανέβηκαν στο βουνό. Υπήρξαν όμως ορισμένοι, όπως ο Ηλίας Κοέν στο Ηράκλειο, που κατά τον αρχηγό της Αντίστασης, καπετάν Μανόλη Μπαντουβά, ήταν «μεγαλοέμπορος ρουχισμού, είχε συνεργείο εις τοις Δαφνές και έραφτε ρούχα και κατ' αυτό το(ν) τρόπο εβγάναμε με των Εγγλέζω τα ρούχα που φορούσανε και τος εδίδαμε αυτά». (Αντ. Σανουδάκη, Καπετάν Μπαντουβά απομνημονεύματα, σ. 125).

Ο Κοέν, επίσης συμμετείχε στην Α' Νομαρχιακή Επιτροπή Αγώνα της Ενωμένης Αντίστασης Κρήτης και θεωρείται από τους μεγάλους τροφοδότες του Αγώνα.

Ατυχώς, οι Εβραίοι των Χανίων και Ηρακλείου συνελήφθησαν από τους Γερμανούς, επιβιβάστηκαν στο ατμόπλοιο «Τάναϊς» από το Ηράκλειο, περίπου 269 και μαζί με άλλους τόσους Ορθόδοξους αντιστασιακούς βυθίστηκαν κατά τη μεταφορά τους προς τον Πειραιά από αγγλικό υποβρύχιο την 9η Ιουλίου 1944. Με το υγρό αυτό «ολοκαύτωμα» πλήρωσαν οι Έλληνες Εβραίοι και οι Ορθόδοξοι της Κρήτης τη γερμανική θηριωδία».

ΠΑΛΙΕΣ ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

Στη φωτογραφία διακρίνονται (από αριστερά): Ο Αιμίλιος Χαΐμης, ο Κανάρης Κωνσταντίνης, ο Μωρίς Μπεράχα, ο Σαλτιέλ Κοέν, ο Λάζαρος Ελιέξερ, ο Ραββίνος Μπαρτζιλάι, κ.ά.

Σχολικές επιδείξεις στο παλιό Εβραϊκό Σχολείο της Ισραηλιτικής Κοινότητας Αθηνών (1955-1960).

Διακρίνονται στη φωτογραφία (από αριστερά): Ο Ραββίνος Αθηνών Ηλίας Μπαρτζιλάι, ο αντιπρόεδρος της Ισραηλιτικής Κοινότητας Κανάρης Κωνσταντίνης, ο κ. Δανιήλ Αλχανάτης τότε μέλος της Σχολικής Επιτροπής και σημερινός πρόεδρος της Κοινότητας κ.ά.

Βιβλία

✓ «Θεσσαλονίκη 1850-1918: Η πόλη των Εβραίων και η αφύπνιση των Βαλκανίων» (Εκδόσεις «Εκάτη»)

Πρόκειται για ένα συλλογικό έργο, όπου Έλληνες και ξένοι μελετητές σκιαγραφούν το πορτρέτο μιας πόλης που υπήρξε για αιώνες και χωρίς διακοπή ένα μεγάλο εμπορικό, θρησκευτικό, πολιτικό και πολιτιστικό κέντρο, για να γίνει στις αρχές αυτού του αιώνα η καρδιά των επαναστατημένων Βαλκανίων. Με τη νίκη των ελληνικών στρατευμάτων στο Γιενιτσέ Βαρδά, τα σημερινά Γιαννιτσά, η τύχη της πόλης είχε κριθεί. Κυριακή 10 Νοεμβρίου '12 (με το παλιό ημερολόγιο) ο διάδοχος Κωνσταντίνος μπαίνει θριαμβευτικά στη Θεσσαλονίκη. Τώρα, αν εμείς γιορτάζουμε την απελευθέρωση της πόλης στις 16 Οκτωβρίου, αυτό οφείλεται στο Ιουλιανό ημερολόγιο και στην ποιητική μας φαντασία. Η υπογραφή του παράδοσης της πόλης, από τον Ταχσίν Πασά στο διάδοχο Κωνσταντίνο, έγινε τη νύχτα 26/27 Οκτωβρίου. Δηλαδή η γιορτή του Αγίου Δημητρίου είχε περάσει.

Η επίσημη απογραφή του 1913 κατέγραψε ένα πληθυσμό που αριθμούσε 157.889 κατοίκους. Οι Εβραίοι ήταν 61.439, οι Έλληνες 39.956, οι Τούρκοι 45.867, οι Βούλγαροι 6.263 και οι ξένοι 4.364. Δηλαδή όταν ο στρατός μας απελευθέρωσε τη Θεσσαλονίκη εμείς ήμασταν μειοψηφία. Γεγονός απολύτως φυσιολογικό, αν σκεφθεί κανείς πως τόσο η Οθωμανική Αυτοκρατορία όσο και η Βυζαντινή ήταν πολυεθνικές, οι μετακινήσεις των λαών ελεύθερες και χαμιά φορά δια-

τεταγμένες. Οι ανταλλαγές των πληθυσμών διαμόρφωσαν την εθνική μας «καθαρότητα». Οι Εβραίοι παρέμειναν στην Θεσσαλονίκη μέχρι τη μαζική τους μεταφορά από τους ναζί στα στρατόπεδα του Auschwitz και του Birkenau. Ο αριθμός των θυμάτων υπολογίζεται σε 56.000. Σήμερα δεν έχει μείνει παρά μονάχα μια μικρή κοινότητα 1.300 μελών, με δύο συναγωγές, ένα μικρό μουσείο και ένα κέντρο μελετών.

Η Θεσσαλονίκη με γοήτευε πάντα. Κάθε φορά που βρισκόμουν εκεί ένιωθα τη σαγήνη αυτής της πόλης να με κυριεύει. Τη Θεσσαλονίκη, αν και ξένος, την ένιωθα πάντα δικιά μου, σε αντίθεση με την Αθήνα, που μεγάλωσα και που τη ζω σαν βιβλική καταστροφή. Λίγο ή πολύ την ιστορία της Θεσσαλονίκης την ήξερα, το ίδιο και τους ποιητές της και τους λογοτέχνες της. Αυτό δεν σημαίνει πως είμαι ειδικός. Μάλλον ένας φιλότιμος ερασιτέχνης. Γι' αυτό και η κρίση μου γι' αυτό το βιβλίο θα είναι υποκειμενική. Το θεωρώ το πληρέστερο βιβλίο που έχω διαβάσει γι' αυτή την περίοδο. Τα ιστορικά γεγονότα είναι γνωστά. Δεν είναι αυτό που σε κατηλώνει. Είναι οι λεπτομέρειες της μικρο-ιστορίας, που υπάρχουν σ' αυτό το βιβλίο και το κάνουν να διαβάζεται σαν μυθιστόρημα. Από τη μαρτυρία του Η. Πετρόπουλου, όταν οχτάχρονος έτρεχε στην οδό Κασσάνδρου για να συναντήσει το μυθικό του έρωτα, τη μοδίστρα της μάνας του, την Αλέγκρα, που ακόμα δεν έμαθε σε ποιο στρατόπεδο παρέδωσε την ψυχή της, μέχρι την πρώτη προβολή κινηματογραφικής ταινίας στο καφεζυθοπωλείο «La Turquie» στις 5 Ιουλίου του 1897. Για την εξορία του Αβδούλ Χαμίτ, στη βίλα Αλατίνη, όπου ο άλλοτε πανίσχυρος σουλτάνος παραπονιόταν για τα αβγά που του έφερναν και έβαλε πενήντα δικές του κότες στην αυλή για να έχει δικιά του παραγωγή. Όπως ήθελε να είχε γάλα από τις δύο άσπρες αγελάδες, που του έφεραν από το κτήμα του στο Πλντίτ. Και ο ναρκισσισμός, ναρκισσισμός. Ο σουλτάνος έβαφε τα μαλλιά και τα γένια του με τέτοια αδεξιότητα, που

υπήρχαν πάντα λεκέδες στα ρούχα του. Και όταν οι σύμμαχοι εγκατέστησαν εκεί το στρατηγείο τους και ήρθαν και οι Σκωτσέζοι με τις φούστες τους, οι Θεσσαλονικείς έσκυβαν μέχρι το χώμα, για να δουν τι κρύβεται από κάτω.

Με την εξολόθρευση του εβραϊκού στοιχείου της πόλης, η Θεσσαλονίκη έγινε μια άλλη πόλη. Το πρόσωπό της άλλαξε και είναι η μεγαλύτερη καταστροφή που υπέστη στη σύγχρονη ιστορία της. Η πόλη ορφάνεψε και έχασε πέντε αιώνες από την ιστορία της. Το τραγικό είναι που σχεδόν τίποτα δεν έχει μείνει. Ούτε καν το νεκροταφείο των Εβραίων. Ούτε ένα μνημείο για το ολοκαύτωμα των 56.000 Ελλήνων υπηκόων, Εβραίοι το θρήσκευμα, που έπεσαν θύμα-

τα του ναζισμού. Και όταν μια πόλη ξεχνάει την ιστορία της, χάνει και το μέλλον της. Δεν αποκλείεται ν' ακούσουμε στο μέλλον πως ουδέποτε υπήρξαν Εβραίοι στη Θεσσαλονίκη. Ο Φορισόν δεν ισχυρίζεται πως ουδέποτε υπήρξαν στρατοπέδα εξόντωσης των Εβραίων και όλα αυτά είναι προπαγάνδα του ιωωνισμού.

Γράφουν: Ηλίας Πετρόπουλος, Ν.Κ. Μουτσόπουλος, Γ.Θ. Βαφόπουλος, Ρένα Μόλχο, Κίρκη Γεωργιάδου, Μερσώτε Αναστασιάδου, Αλεξάνδρα Γερόλυμπου, Βασίλης Κολώννας, Gilles Veinstein, Haim Vidal Sephila, Merl Badi, François Donald Quataert και Paul Dumont. Το βιβλίο είναι μετάφραση από τα γαλικά, του Γιώργου Καλαμάντη.

(«Ελευθεροτυπία 4.7.94)

Γράμματα στα «Χρονικά»

Ο κ. **Ν. Σιδηρόπουλος**, γ. συμβολαιογράφος, Βέροια, συμπληρωματικά και διευκρινιστικά στο κείμενο της κας Μ. Μορδεχάι, για τους Εβραίους της Βέροιας, που δημοσιεύτηκε στο φύλλο μας 131, μας γράφει τα παρακάτω:

«Η πρώτη τους φιλοξενία έγινε στο σπίτι - πρώην τέμενος - του Νίκου και του αδελφού του του Πέτρου Τοκατλίδη, ποντομικρασιατών από την Ευδοκιάδα (τούρκικα Τοκάτ) της ποντιακής Παφλαγονίας. Τον οποίο αναφέρει η Μύριαμ σαν επιπλοπού. Συμβαίνει να έχω κάνει διήγημα αυτό το περιστατικό και επομένως ξέρω από πρώτο χέρι, τους σωτήρες της οικογένειάς της. Οι άνθρωποι αυτοί, ζουν ακόμη και είναι φίλοι μου. Παραλείπει όμως η Μύριαμ ένα σοβαρό περιστατικό, όταν ένα από τα παιδιά της, μίλησε -αθέλα του- εβραϊκά, την ώρα που ένας Ιταλός λοχίας, ήλθε με ομάδα στρατιωτών για να ελέγξει μια καταγγελία, ότι στο σπίτι των Τοκατλίδη, κρύβονται Εβραίοι - την «σπιουνιά» την έκανε ένας βλάχος της συνοικίας «Μπαρμπούτας» που γειτνιάζε με την εβραϊκή συνοικία

της Χάβρας. Και που σαν τίμιος άνθρωπος, μολονότι κατάλαβε ότι το παιδί μίλαγε σπανιόλικά, κάλυψε το συμβάν και την επομένη βρίσκοινας τον Πέτρο Τοκατλίδη στην πλατεία Ωρολογίου, τον γνώρισε -ήταν κουτσός ο Πέτρος- και παίρνοντάς τον παράμερα, του είπε να φυλάγονται γιατί η καταγγελία έγινε από γείτονά τους Βλάχο...

Η Ευθυμία δεν είναι άλλη από την Ευθυμία Γιαννοπούλου (τότε) μετά ταύτα σύζυγο Λεωνίδα Ξανθοπούλου, ποντία, τελευταία προεξαμηνίω και πλέον. Σπουδαία πατριωτίσσα και φιλόανθρωπος γυναικεία. Βέβαια καθώς έμαθα, η πράξη της εκείνη τιμήθηκε και με διπλώματα αλλά και με μηνιαίο σεβαστό χρηματικό έμβασμα, από κάποιους εβραϊκούς κύκλους των Η.Π.Α.μερικής. Χαλάλι της της μακαρίτισσας».

ENGLISH SUMMARY

of the Contents of Issue No 132

JULY - AUGUST 1994

✓ The central theme of this issue is the study compiled in 1911 by the much-lamented leader of the Greek Orthodox Church Chrysostomos Papadopoulos, university professor and member of the Academy of Athens, entitled «**The Hellenizing Jews of Alexandria**». The study refers to the Hellenizing Jews of Alexandria in the times of the Ptolemies and the Roman Empire, who, according to the author, were responsible for creating a great part of the Alexandrine culture. In an article under the title «The Paths of the Spirit», the Editor introduces this study with a reference to **the undeniable connections between the Jewish and Christian religions**.

✓ In an interview, the writer Christos Zafiris of Thessaloniki remarks that the most sizeable monument that ought to be erected in Thessaloniki today should be to **the Holocaust of the city's 50,000 Jewish inhabitants**. It is to those people that Thessaloniki owes the economic and cultural progress it currently enjoys.

✓ Marios Maissis describes his impressions from a trip to the

modern town of **Veria in Macedonia**, where there was a flourishing Jewish community before the War. Mr. **Maissis** examined such Jewish buildings as have remained in the city.

✓ The exhibition at the National Gallery in Athens entitled «**The Old Testament in European Art, 1500-1930**» was the occasion for research into a figure shown in one of the pictures in the exhibition, probably dating from the late seventeenth century. The research concerned the possibility of the figure being Judith or Salome.

✓ The issue also includes an article by Antonis Sanoudakis on **the contribution of the Greek Jews to the heroic Battle of Crete (1941)**.

✓ This issue ends with a letter from Mr. Sidiropoulos about the salvation of Mordechai family in Veria during the German Occupation in Greece, and the review of the book: «Thessaloniki 1850-1918: the city of Jews and the awakening of the Balkans». ■

